

VÉSTEINN ÓLASON

Preben Meulengracht Sørensen
dr. phil. 1. 3. 1940 – 21. 12. 2001

PREBEN MEULENGRACHT SØRENSEN var fæddur á Fjöni, en stundaði háskólanám sitt í Árósum. Hann fékk snemma áhuga á fornum íslenskum fræðum, og árið 1966 varð hann lektor í dönsku við Háskóla Íslands. Því starfi gegndi hann í fjögur ár af kostgæfni og tókst þrátt fyrir ungan aldur að lyfta greininni úr nokkurri lægð sem hún hafði verið í. Árið 1968 lauk hann kandidatsprófi í dönsku við Árósháskóla með íslensku sem aukagrein. Árið 1970 varð hann lektor í Norðurlandamálum við Árósháskóla, en hafði á árunum 1977–1980 orlof til að gegna rannsóknastöðu í miðaldabókmenntum við háskólann í Óðinsvém. Árið 1994 tók hann svo við prófessorsstöðu í norrænum málum og bókmenntum við Óslórháskóla og gegndi því starfi fram til ársins 1999, þegar hann fluttist aftur heim til Danmerkur, m.a. vegna sjúkdóms sem tekinn var að herja á hann, og varð þá prófessor í sínum gamla háskóla í Árósum. Árið 2001 var Preben kjörinn heiðursdoktor við Háskóla Íslands og kom hingað til að taka við nafnbótinni í októberbyrjun. Sjúkdómurinn illvígi hafði þá brotið niður líkamsþrekið, en andinn var óbugaður.

Preben kunnir vel íslensku og hafði djúpstæða þekkingu á íslensku þjóðfélagi, sögu og menningu. Bókmenntirnar stóðu þó hjarta hans næst. Sem fræðimaður sinni hann einkum rannsóknum á fornbókmenntum og fornum trúarbrögðum, en hann var einnig víðlesinn og ágætur bókmenntagagnrýnandi og skrifaði um áratuga skeið um bókmenntir í *Jyllandsposten*. Þar gerði hann íslenskum nútímabókmenntum ágæt skil þegar tilefni gafst, en lagði þeim einnig lið með því að þýða verk þriggja sagnameistara á dönsku, þeirra Guðbergs Bergssonar, Svövu Jakobsdóttur og Tryggva Emilssonar. Hann var einnig meðhöfundur *Íslandsk-dansk ordbog* sem kom út árið 1976.

Preben kom mjög ungur í það þrönga háskólaumhverfi sem hér var á sjöunda tug aldarinnar, en eignaðist vini sem voru allt annað en þröngsýnir, Jakob Benediktsson og Grethe konu hans. Þess gat hann oft hve ómetanlegt það hefði verið. Sú vinátta hélst og var nán meðan öll lifðu. Margir fleiri áttu áreiðanlega þátt í því að skapa djúpan skilning hans á íslensku þjóðfélagi og menningu, sem gerði það að verkum að í hópi Íslendinga var hann frekar einn af okkur en 'Íslandsvinur'.

Pegar Preben tók að leggja stund á íslensk eða norræn fræði var textafræðin allsráðandi á því sviði í dönskum háskólum, þótt bókmenntamenn stýngju stundum niður penna um Íslendingasögur eða eddukvæði. Preben vildi fara aðra leið, og það hefur sjálfsagt valdið því að hann gerðist ekki samverkamaður Christian Westergård-Nielsen á Vestnordisk institut í Árósum og átti ekki heldur mikla samvinnu við Árnstofnun í Kaupmannahöfn, að ég hyggt. Árin þrjú sem Preben gegndi rannsóknastöðu við miðaldastofu í nýstofnuðum háskóla í Óðinsvéum í þrjú ár í lok áttunda áratugarins voru honum án efa mikilvæg. Þar var á því skeiði frjótt umhverfi og mikil áhersla lögð á fræði sprottin af rótum munnlegrar geymdar í samstarfi manna úr ýmsum greinum: þjóðsagnafræði, miðaldabókmenntum og sagnfræði.

Meðal fyrstu fræðiritgerða sem Preben birti, og sú fyrsta sem hann tekur upp í greinaúrval sitt, *At fortælle historien* (2001), er „Sagan um Ingólf og Hjörleif. Athugasemdir um söguskoðun Íslendinga á seinni hluta þjóðveldisaldar“, sem birtist í *Skírni* 1974. Þetta er athyglisverð grein, þar sem lagt er út af ættfærslu Ingólfs og spurt hvað valdi stöðu frásagnar af landnámi hans í Sturlubók Landnámu. Preben talar hér, eins og margir hafa gert síðan, um „þörf íslendinga á miðöldum að skipa sjálfum sér, ætt sinni og samfélagi í samhengi stærri heildar“. Hann talar þar líka um að hann ætli ekki að fella neina dóma um sannleiksgildi landnámsfrásagnanna, og bætir við:

Öll sagnaritun, og þá ekki síst sagnaritun miðalda, felur í sér túlkun ósamstæðs efniviðar. Og túlkun efnisins hlítir forsendum sagnaritarans og lýsir samtíð hans engu síður en þeim tíma sem um er fjallað. Sagnaritin lýsa fyrst og fremst hugmyndum samtíðar um fortíðina, söguskoðun samtíðarinnar — en þau eru annað og meira en endurspeglun ríkjandi hugsunarháttar og félagslegra kringumstæðna samtíðarinnar, enda þótt þau séu um leið hluti hugmyndafræði hennar. Fortíðin verður fyrst og fremst forsenda og skýring þess sem er.

Þessi orð hefðu átt erindi til ýmissa fræðimanna, sem síðan hafa skrifað um íslenskar fornþókmennntir sem mannfræðilegar heimildir, og eru fyrirboði um þau viðhorf sem Preben rökstuddi rækilega síðar. Þessi viðhorf búa undir efnisskipan í fyrstu bók hans, handbókinni *Saga og samfund. En indföring i oldislandsk litteratur* (1977). Þessi inngangur að íslenskum fornþókmennntum einkennist af ríkri áherslu á hið samfélagslega og menningarlega samhengi þókmennntanna, og þar kemur skýrt fram íhuguð heildarsýn sem tekur mið af

mannfræði og trúarbragðasögu, ekki síður en þekkingu höfundar á nýjustu fræðikenningum um varðveislu sagna og kvæða í munnlegri geymd.

Andófið gegn íslenska skólanum og eldri 'germönskum' skóla þróaðist hratt á sjöunda og áttunda áratugnum, og sú þróun varð ekki til að efla áhuga á hetjum og sæmd þeirra: áherslan var á áhrif evrópsks hugmyndaheims og á gagnrýni á hetjuskap. Trúarbragðasöguleg og mannfræðileg nálgun Prebens beindi honum aftur að sæmdinni sem hornsteini eða ef til vill fremur hjólás í

heimi sagnanna sem ekki væri hægt að komast fram hjá. Ég veit ekki nákvæmlega hvenær Preben fór að líta á hugtakið sæmd eða virðing, 'ære', sem þvílíkt lykilhugtak fyrir skilning á Íslendingasögum sem það er í doktorsriti hans. Í nafna- og hugtakaskrá *Saga og samfund* er það ekki að finna, og þar er heldur ekkert sérstaklega um það fjallað, eftir því sem mér sýnist við fljótlega upprifjun, enda þurfti að víkja að mörgu í þessari afar gagnlegu bók sem veitti mörgum nýjum sjónarmiðum inn í umræðu um fornþekktir okkar og þjóðfélag á Norðurlöndum. Preben stefndi alltaf að heildarskilningi á þeirri menningu sem hann var að rannsaka og það leiddi hann inn í trúarbragðasögu og goðsagnir í eiginlegri og óeiginlegri merkingu. Um þau efni skrifaði hann margt athyglisvert sem ekki verður fjallað um hér. Upp úr árunum í Óðinsvéum spratt bókin *Norrønt nid* (1980), sem er ekki þunnt kver, en gerir afar góða grein fyrir efninu, eins og það birtist í frásögnum. Áður höfðu menn einkum fjallað um niðrveðskap, en þessi bók gengur út frá sögum. Lengsti kafli í þeirri bók fjallar um Gísla sögu og heitir „Fred og ære“. Að tengja þessi hugtök saman skírskotar eiginlega beint til rits Vilhelms Grønbech, *Lykke-mand og niding* (1. útg. 1909), þótt ekki sé til þess vísað eða vitnað. Það gerði Preben seinna og fjallaði sérstaklega um hann í doktorsritgerðinni. Í *Norrønt nid* kemur vel í ljós að sæmdin, sæmdarvitundin og óttinn við vansæmdina, er forsenda niðsins, forsenda þess að það býtur svo sárt í heimi sagnanna, og verður þar með drifkraftur frásagna. Jafnframt verður mat samfélagsins, virðingin, prófsteinn manngildisins. Gera má ráð fyrir að athugun á niðinu hafi vísað Preben veginn að þessum kjarna og orðið til þess að hann lagði út í sína miklu rannsókn sem varð doktorsrit hans, ef hann hefur ekki þá þegar haft í huga þetta stærra verkefni.

Árið 1993 kom út meginrit Prebens, doktorsritið *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. Þetta er ein mesta rannsókn á Íslendingasögnum í heild, sem birst hefur í einni bók. Það er mikilvægt að *fortælling* stendur á undan *ære* í titli bókarinnar. Víða er tekið fram að lýsingar hennar og niðurstöður eigi við heim textanna en ekki samfélagið að baki,

mit emne er teksterne, ikke samfundet bag dem ... Mit synspunkt er, at den tekstvidenskabelige og litterære analyse af teksterne må gå forud for enhver anvendelse af dem som kilde til virkeligheden,

stendur í innganginum (bls. 15). Það er fyrst á grundvelli slíkrar rannsóknar á textunum að hægt er að nota þá sem sagnfræðilegar heimildir af einhverju

tagi. Eins og fram kom í andmælum og svörum Prebens við doktorsvörn, sem birst hafa á prenti, átti hann þó í nokkrum erfiðleikum með að sannfæra lesendur um að rannsóknin sé bókmenntafræðileg og fjalli um textana eina, þrátt fyrir þá miklu áherslu á samfélagslega hugmyndafræði sem er í ritinu.¹ Hann svaraði slíkum aðfinnslum vel í þeirri umræðu og skýrði mál sitt. Fjölmörg grundvallarhugtök, sem varða sögurnar og samfélagið sem þær lýsa eru rækilega könnuð, og meginhugmyndir sínar styður höfundur með greiningum á einstökum sögum og söguköflum. Hin almenna greining á 'sæmd' og tengdum hugtökum og á ólíkum kröfum til kynjanna á bls. 187–248 í *Fortælling og ære* er mjög rækileg og gagnleg, blæbrigðaríkari en annað sem ég þekki um sama efni. Hún sýnir vel að þarna er eiginlega um að ræða flókið merkingarsvæði fremur en eitt hugtak, og einmitt þess vegna eru einfaldar skilgreiningar alveg ófullnægjandi nema sjónarhornið sé mjög þröngt.

Fortælling og ære er ekki sérstaklega auðlesin bók sem heild, þótt einstakir hlutar hennar séu oft mjög skýrir. Þetta stafar auðvitað af því að efnið er torvelt viðfangs og ekkert var Preben fjær en að stytta sér leið að nýstárlegum niðurstöðum. Rannsóknin heldur sig í nálægð textanna sem um er fjallað og greinir einstaka texta vandlega, þótt erindið við þá sé auðvitað alltaf að láta greininguna varpa ljósi á viðfangsefnið undir víðara sjónarhorni. Þótt margt sé af eðlilegum ástæðum umdeilanlegt í *Fortælling og ære*, ekki síst í sumum þessara textagreininga, mun ritið án efa standa sem eitt merkasta framlag til rannsókna á Íslendingasögum á síðari hluta tuttugustu aldar.

Preben birti margar merkar greinar um forn trúarbrögð og goðsagnaminni í forníslenskum bókmenntum auk greina um Íslendingasögur. Úrval þessara greina var gefið út í Trieste árið 2001, og eru þar greinar á íslensku, dönsku, ensku og þýsku. Hann var einnig meðhöfundur bóka um norræna trúarbragðasögu, og má sérstaklega nefna *Før kristendommen. Digtning og livssyn i vikingetiden* (1990) og *Menneske og makter i vikingenes verden* (1994).

Preben Meulengracht Sørensen var glettinn og gamansamur í viðræðu og hlýr í viðmóti, en fræðin voru honum alvörumál, og hann fylgdi skoðunum sínum fast eftir. Viðhorf hans voru þó aldrei einstrengingsleg heldur mótuðust af gagnrýninni íhygli og skýrri meðvitund um þann túlkunarvanda sem ævinlega er við að glíma þegar leitað er skilnings á fjarlægri fortíð. Hann var eftir-

¹ Andmælin og svörin birtust í dálitlu kveri: *Fortælling og ære. Oppositionen ved Preben Meulengracht Sørensens disputats den 4. juni 1993 og præses' svar*. Litteratur Æstetik Sprog. Skriftserie fra Institut for nordisk sprog og litteratur. Aarhus universitet. Nr. 16 (11. Årgang) 1994.

sóttur fyrirlesari á málþingum og ráðstefnum um forníslenskar bókmenntir og norræna trúarbragðasögu. Hann var líka mjög góður kennari, eins og stúdentar í íslenskum fræðum fengu að sanna þegar hann dvaldist hér eitt misseri fyrir nokkrum árum og tók þátt í að kenna stórt námskeið um Íslendingasögur á meistarasígi. Síðustu árin í Árósum söfnuðust að honum stúdentar til rannsóknna á Íslendingasögum, og hann sinnti þeim af alúð þótt dauðsjúkur væri. Skarð hans sem kennara stendur nú ófyllt og opið, og hið sama má segja um það skarð sem hann skilur eftir í röðum fræðimanna sem fást við könnun íslenskra miðaldabókmennta. Minning hans hlýtur að verða kær okkur sem eftir lifum og fyrirmynd um vönduð vinnubrögð og þá skaphöfn sem ekki lætur bugast af neinni hindrun.

Vésteinn Ólason
Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
vesteinn@am.hi.is